

Počátky výstavby Anežského areálu a stručný přehled jeho vývoje až do 19. století

Anežský areál je soubor památek, který již po mnoho desetiletí přitahuje pozornost našich historiků, archeologů, historiků umění a architektů. Je snad u nás jen málo staveb, jejichž dějiny a vznik byly a jsou zahaleny tolika tajemstvími a které by vzbudily takový zájem naší odborné veřejnosti. Dnes si již těžko dovedeme představit, že tato památka byla na samém sklonku minulého století vážně ohrožena asanačními záměry pražského magistrátu. Snad právě tato okolnost vyvolala zájem o tuto historickou stavbu a vedla nejen k její postupné obnově, ale i ke studiu jejích dějin a stavebního vývoje. Její postupnou obnovou se získávaly nové významné poznatky. A tak byly stále upřesňovány a znovu formulovány různé názory, i když byly někdy spíše vyjádřením určitých apriorních hypotéz či přání, než zjištění. Na druhé straně však nebylo možné se zabývat jen pouhými nálezy či fakty, ale bylo nutné najít jejich vysvětlení interpretací širších společenských a historických souvislostí.

Již jen pouhý výčet odborníků, ať to byl Tomek, Münzerová, Pavelka, Cibulka, Novotný a v neposlední řadě Líbal, Joachimová-Votočková, Mencl a Soukupová-Benáková, Borkovský, Reichertová a další, kteří se touto otázkou zabývali či zabývají, ať už přímo či v širších souvislostech, by vyžadoval zvláštní studii.

Historické prameny vztahující se k počátku Anežského kláštera jsou sice poměrně bohaté, avšak nedávají zcela uspokojivou odpověď na řadu elementárních otázek, čímž zůstává mnoho prostoru pro různé hypotézy. Tak nám například ani není známo, kdy bylo se stavbou kláštera započato, nelze přesně určit vztah mezi vznikem špitálu, který byl neznámo kdy založen Anežčinou matkou Konstancí při kostele sv. Haštala, a mezi existencí kláštera. Ani listiny z roku 1234¹ nejsou uspokojivým důkazem rozsahu výstavby kláštera v té době a konečně i samo patrocinium jednotlivých sakrálních staveb není ještě zcela definitivně stabilizováno ani nelze s naprostou jistotou určit, kdy probíhaly jednotlivé fáze výstavby areálu. Nelze ani dokázat, kde byla pohřbena princezna Anežka, jejíž tělesné pozůstatky se dodnes nenašly a sotva kdy najdou.²

Chceme-li se zabývat stavebními dějinami kláštera, pak musíme především vyjít z historických faktů, ale současně se musíme pokusit o pochopení tehdejších zvyklostí a způsobu života.

Především nás upoutá osobnost blahoslavené Anežky České. Nechci znovu opakovat, co

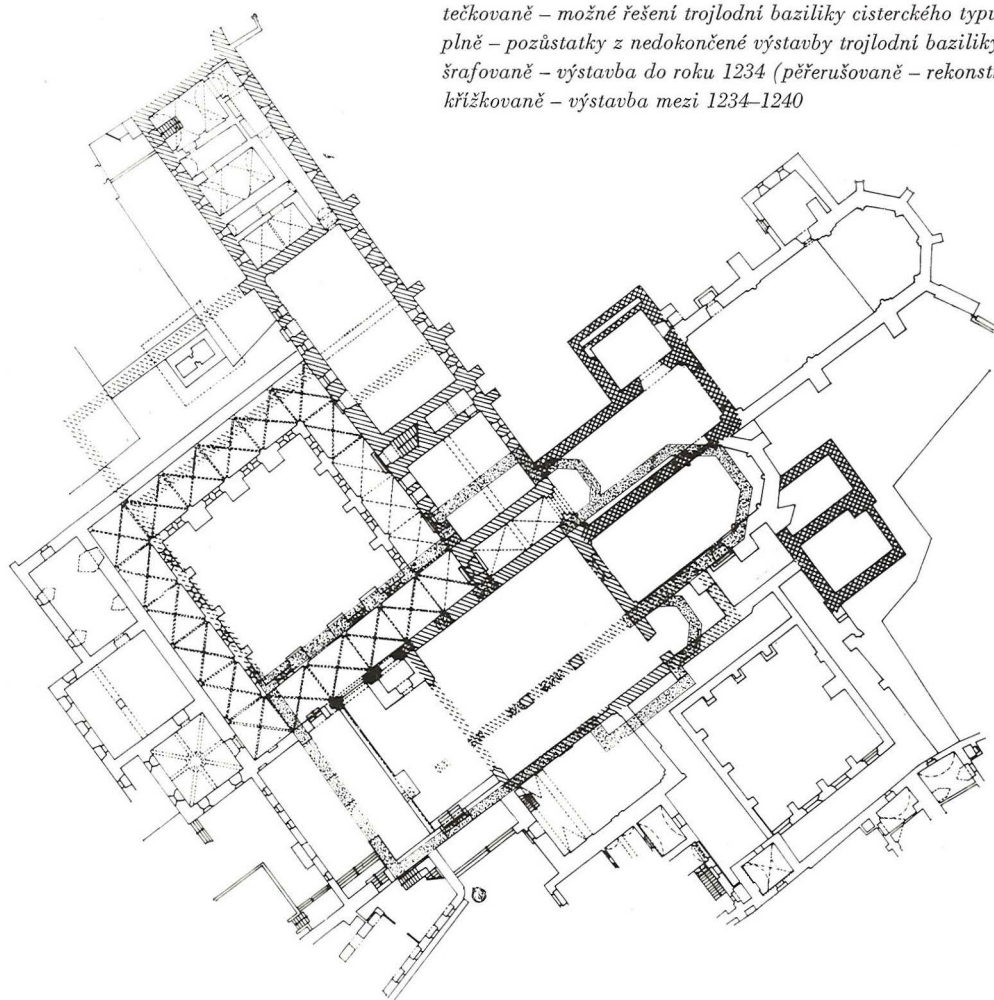

Celkový pohled na Anežský areál od severu

již bylo napsáno o této princezně, zejména pak v díle J. Joachimové – Anežka Přemyslovna.³ Na základě historických skutečností a jejich interpretace tu je modelován lidsky živý portrét této významné postavy naší historie. Přesto však považuji za nutné, abych tu ještě doplnil několik úvah. Je totiž pozoruhodné, že Anežka, když už se rozhodla pro řeholní život, nevstoupila do svatojiřského kláštera benediktinek, který byl založen Mladou Přemyslovnou a jehož význam ve vztahu k panovnickému rodu byl nesporný, anebo že nevstoupila do doksanského kláštera premonstrátek, kde byla po několik let vychovávána. Zde se naskýtá možnost vyslovit určitou hypotézu. Anežce, která byla jistě bolestně zklamána ve svém vztahu k Jindřichu VII. a u níž od mládí byl patrný hluboce náboženský sklon, nešlo zřejmě pouze o nalezení určité náplně svého života v oddání se duchovnímu světu, ale zřejmě sledovala i jiné cíle. Je známo, že Přemysl Otakar I., její otec, dosáhl mimořádných politických úspěchů. Avšak necítila Anežka, že toto veliké mocenské dílo, má-li se udržet, musí mít i základ duchovní? Vždyť uvažme, že tehdejší kultura v českých zemích byla značně závislá na sousedních německých centrech. Vystavá tu proto domněnka, že Anežce nešlo snad ani o to, aby se stala

jen řeholnicí, jako spíše o vytvoření nového centra v Čechách, které by šířilo naši kulturu nejen u nás, ale i v cizině. Ostatně nelze přehlédnout i další skutečnosti související s omezením vlivu řádu německých rytířů, jejichž statky byly draze vykupovány v souvislosti s fundacemi královny Konstancie a Anežky.⁴ Toto velkorysé úsilí se musilo o něco opřít a záhy si našlo vzor v hnutí sv. Františka, jehož postuláty nespoutané představami a zvyklostmi středověké společnosti byly ve své době přímo revoluční. Kardinálem Hugolinem, pozdějším papežem Řehořem IX., byla tu učiněna určitá – a to velmi výrazná – opatření. Zejména snaha vnutit následníkům sv. Františka pevnou řeholi, a tím zakotvit toto společenství do příhrádky ve středověké společnosti, byla tomuto hnutí cizí.

*Názor autora na etapizaci v počátcích výstavby areálu
tečkovaně – možné řešení trojlodní baziliky cisterckého typu
plně – pozůstatky z nedokončené výstavby trojlodní baziliky
šrafovaně – výstavba do roku 1234 (pěřerušovaně – rekonstrukce)
křížkovaně – výstavba mezi 1234–1240*

Anežský areál po rekonstrukci

Anežka snad vycítila, že rozpaky církve v této otázce otvírají určité pole působnosti i pro ni, zejména proto, že i když již existovala františkánská řehole, nebylo tomu tak ještě v případě damianitek, sesterské kongregace františkánů při jejich klášteře v Assisi. Kdyby se Anežce bylo podařilo prosadit její pojetí řehole damianitek, pak by to byl jistě velice významný úspěch. Víme však, kolik se z tohoto záměru uskutečnilo. Nakonec papež schválil řeholi

sv. Kláry. Ale přesto vytvoření českopolské provincie a založení špitálního bratrstva křížovníků s červenou hvězdou nebylo výsledkem zcela zanedbatelným. Tyto počiny jistě přispěly významnou měrou k vyzdvižení naší kultury.

Nelze vyloučit, že v samých počátcích výstavby kláštera Anežka ještě nevěděla, jakým způsobem aplikovat svou snahu po založení nové řehole a že snad ještě nebyla zcela rozhodnuta pro aplikaci ideálů sv. Františka, s nimiž ostatně mohla být zpočátku seznámena jen povšechně. Je nám známo, že mendikantská architektura vycházela zpočátku zcela jednoznačně z tvarosloví i typologie cistercké a že teprve později začala vytvářet vlastní dispoziční útvary. Tak

Oblouk mezi hlavní a severní lodí kostela sv. Františka, pohled od jihu

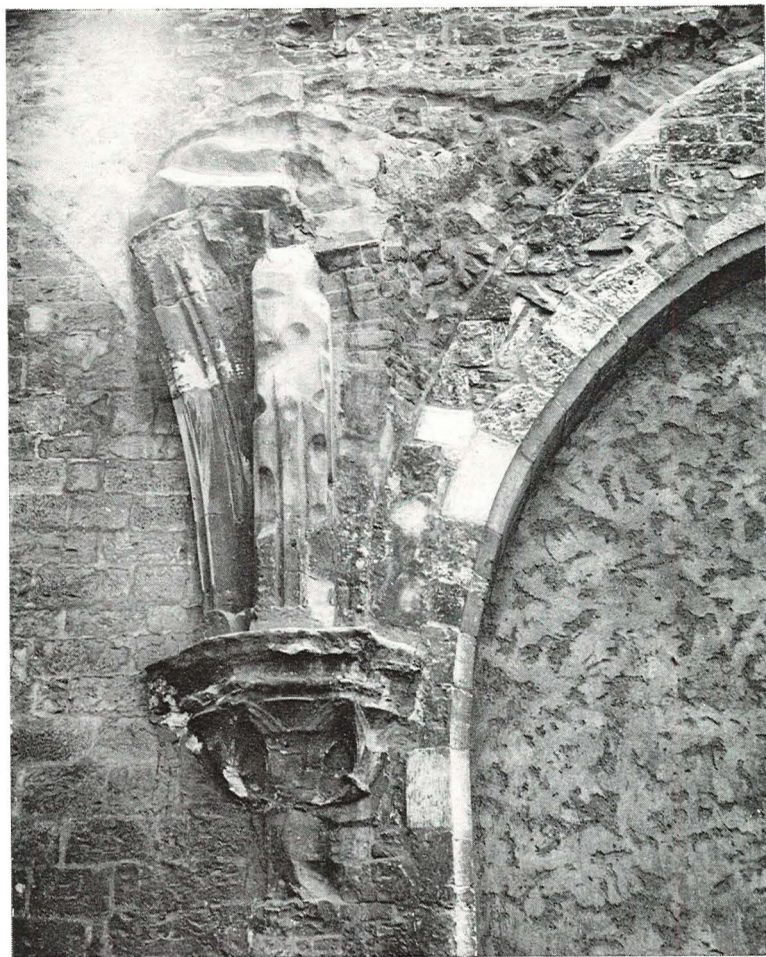

snáze pochopíme stavební dějiny kláštera Na Františku i jeho závislosti na cistercké architektuře.

Chceme-li se pokusit o jakousi funkční i časovou interpretaci výstavby tohoto areálu, pak si musíme především povšimnout tří různých výrazně odlišných stavebních technologií, které jsou charakteristické pro jeho stavební počátky. Tento fakt zůstal zatím takřka nepovšimnut, i když dává podklad k velice konkrétní pracovní metodě.

Jihozápadní nároží jižní lodi kostela sv. Františka. Ve zdivu nejsou patrné sebemenší stopy po přípoře. Přesto tu byla nově osazena patka se soklem, jako kopie a rekonstrukce obdobného prvku, který se dochoval v severozápadním nároží hlavní lodi. Při současných stavebních pracích byl likvidován a bude nahrazen kopií

Konzola s výběhem profilovaných žeber, umístěná mezi středním a východním polem jižní lodi kostela sv. Františka dokládá, že východní pole bylo zaklenuto křížovou klenbou se žebrý, zatímco ostatní pole této lodi měla zaklenutí bez žeber

První etapa je charakterizována opukovým kvádříkovým zdívem, druhá cihelným s podřezávanými spárami, třetí pak určuje lomový opukový kámen. Všechny tyto stavební technologie byly aplikovány již v samých počátcích výstavby klášterního areálu.

Pokud jde o kvádříkovou etapu, pak je třeba konstatovat, že ještě tkvěla hluboce v postulátech architektury románské a že, pokud jde o výtvarný projev i typologické zaměření, vycházela z tvorby cistercké, jako ostatně i jiné monastické stavby na počátku 13. století. Pro takovou klášterní výstavbu byl především charakteristický trojlodní kostel s transeptem. Tento typ sice není na první pohled v Anežském areálu patrný, ale přesto není možno přehlédnout jisté indicie, které nasvědčují tomu, že se s jeho výstavbou zpočátku počítalo. Tomu

napovídají tři arkády situované při jižní zdi dnešní jižní chodby ambitu žen. Tyto tři arkády, z nichž západní je nedokončená, jsou nesený na pravoúhlých pilířích, které jsou v půdorysu jednoduše odstupňovány. Tento profil probíhá i do lomených oblouků arkád. V místech výběhu je pásková římsa. Na ní na severní straně pilířů je mezi arkádami umístěna jednoduchá konzola. Interpretovat vznik těchto tří oblouků jako zbytek někdejšího nartexu je značně problematické⁵ nejen proto, že takto rozvinutý typologický prvek se zpravidla u cisterckých klášterů nevyskytuje, ale zejména pak z toho důvodu, že nedává dostatečně uspokojující vysvětlení pro konzolu na severní straně pilířů. Daleko přijatelnější by bylo přijmout hypotézu, že jde o spojovací oblouky mezi lodí hlavní a severní, které měly být součástí trojlodní baziliky, k jejímuž uskutečnění však již nedošlo.⁶ Tento záměr by pak také přibližně odpovídal rozměrům započaté výstavby konventní budovy a dával by předpoklad k vytvoření přibližně čtvercové kvadratury, jejíž západní stěna by ve svém prodloužení odpovídala umístění západního průčelí trojlodní baziliky. Za tohoto předpokladu by bylo možné se domnívat, že konzoly na severní straně pilířů dochovaných arkád mezi zamýšlenou hlavní a severní lodí baziliky měly nést klenební pásy mezi poli této části kostela. Ještě dříve než mohl být uskutečněn tento záměr, došlo k desti podstatné dispoziční změně, která byla ovlivněna již se rodící koncepcí františkánskou, pro níž jsou později typické spíše stavby jednolodní. O změně záměru ještě během výstavby kostela sv. Františka, kterou lze předpokládat, však zatím nevypovídají výsledky archeologického průzkumu, přestože však k ní jistě došlo.⁷ Byla ovlivněna řadou faktorů. Je zajímavé, že přestože stavitelé přistoupili k tak podstatnému činu, používali dále technologii opukových kvádrů.

Z nich byla vystavěna i budova konventu, a to místy až do prvního patra. V každém případě narůstání budovy konventu jasně prokazuje, že cihelná technologie v Anežském klášteře je mladší než kvádrková.

Je to dáno skutečností, že ve spodních vrstvách se vždy vyskytují kvádrky, na nichž teprve spočívá cihelné zdivo.

Ostatně i z hlediska obecného je třeba konstatovat, že kvádrková technologie byla u nás – a zejména v Praze – obvyklá jak ve 12., tak i počátkem 13. století.

Cihelné zdivo se v Praze v té době ještě nevyskytovalo (zatím o tom nebyl nalezen žádný doklad), avšak na severu, zejména pak v Sasku, je již v té době obvyklé (Sasko ve 13. století zaujímal zcela jinou polohu než dnes; tehdy sahalo až k Baltickému moři).

Je velice pravděpodobné, že tato nová technologie dokládá saské vlivy, které jistě úzce souvisely i s tím, že františkáni k nám odtud přišli.

Použití dvou různých technologií pro výstavbu konventu nás též názorným způsobem poučuje o tom, jak bylo obvykle postupováno při výstavbě takovéto budovy. Nejprve byly vybudovány základy v celém rozsahu a pak postupně stavěny stěny budovy na všech stranách přibližně současně.

Dispoziční uspořádání konventní budovy vycházelo z obvyklého schématu. Je orientována podle cisterckého vzoru. Na jedné straně býval vždy kostel, na protilehlé vodní tok.⁸ I v případě Anežského kláštera je toto schéma dodrženo.

Cistercké klášterní objekty pak byly zpravidla takto dispozičně uspořádány:

Okno v jižní stěně východního pole jižní lodi kostela sv. Františka.

H. Soukupová-Benáková je tvarově srovnává s oknem v Soissonu kolem roku 1200, v našich poměrech pak s oknem tišnovského presbyteria, svěceného kolem roku 1238

– přízemí – celkové uspořádání skladby budov – trojlodní kostel bazilikálního typu s transeptem, na nějž na severu či na jihu navazovala konventní budova⁹

– ke konventní budově přiléhala na její západní straně kvadratura zpravidla čtvercového půdorysu

– na její severní či jižní straně bylo umístěno křídlo, v němž byla směrem od východu: ohřívárna (réchauffoir)

kuchyně

refektář

– západní strana kvadratury byla zpravidla volná, uzavřená pouze zdí.

Trojlodní bazilika byla zpravidla od transeptu až k jejímu západnímu průčelí stejně dlouhá jako jedna strana kvadratury. Cistercký klášter byl obvykle ještě dotvářen dalšími budovami, které nebyly stavebně spojeny s kvadraturou. Bývala to především budova konvršů (frères convers), která stála na západě od kvadratury. V tomto prostoru pak bývala někdy i budova pro hosty a vrátnice. V areálu kláštera pak zpravidla ještě byla řada dalších budov sloužících k zajišťování různých materiálních potřeb kláštera, který byl obvykle ekonomicky soběstačný.

V přízemí konventní budovy pak bylo směrem od kostela toto uspořádání:

sakristie – přímo přístupná z transeptu

armarium – někdy pojaté jako samostatná prostora, někdy zredukované na pouhý výklenek, přístupný z ambitu

kapitulní síň – přístupná pouze z ambitu

schodiště do 1. patra – přístupné z ambitu

průchod do zahrady¹⁰

scriptorium¹¹

další prostory sloužící zřejmě jako sklady apod.¹²

1. patro – v tomto podlaží bývá pouze jeden jediný prostor, tj. dormitář, odkud je vždy přímý přístup do kostela. Také z ambitu byl vždy vstup do kostela.

Křídlo s refektářem a kuchyní bylo zpravidla pouze jednopodlažní, refektář byl však obvykle opatřen tribunou.

V případě Anežského kláštera jde o celkem typické přízemí cistercké konventní budovy a kvadratury. Jsou tu však některé odchylky, jejichž vysvětlení je třeba hledat. Především to je místnost přilehlá ke kostelu sv. Františka. Je pravděpodobné, že sloužila jako sakristie, ale jen zpočátku. Jisté však je, že se později stal tento prostor nástupem do kostela sv. Salvátora, s nímž je propojen portálem, umístěným ve východní zdi.¹³

Jiným problémem je propojení ambitu s východní zahradou, tedy průchod.

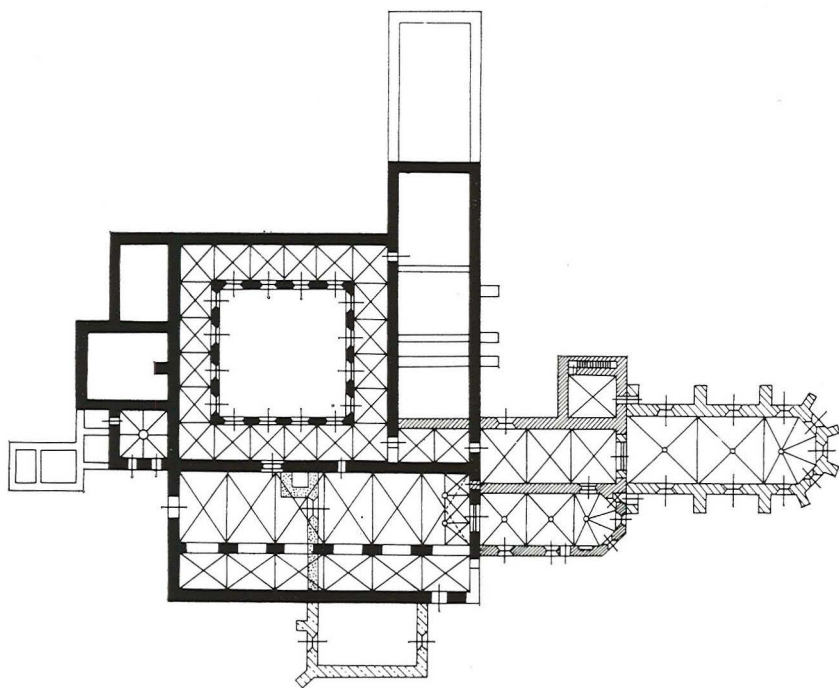
V tomto směru by mohlo dojít k určitému objasnění v souvislosti se situováním opěrných pilířů při východní zdi konventu. U cisterckých konventů jsou při východní zdi tyto opěrné pilíře vždy a dispozičně odpovídají rozdělení přízemního prostoru příčnými stěnami. Tento systém se uplatňuje i u konventu v Anežském klášteře. Pouze jeden opěrný pilíř nepokračuje dělicí zdí, která by měla z prostoru scriptoria vyčlenit průchod do zahrady, umístěný severně od schodiště. Na západní stěně tu jsou patrné zbytky po otvoru, který je zejména vyjádřen ve fragmentech kvádríkového zdiva i záklenkem. Tento otvor je však již vyplněn cihelným zdivem a na východní stěně jsou v něm již proraženy dva okenní otvory. Tyto náznaky nasvědčují tomu, že ještě v první etapě bylo počítáno s průchodem do zahrady, avšak po přijetí nové technologie bylo od tohoto záměru upuštěno. Jak byl potom řešen průchod do zahrady, je těžko zjištělné. Rozhodně nemohl být k tomuto účelu využit prostor vedoucí do kostela sv. Salvátora (který tu tehdy ještě nestál).

Kruhovitá nika umístěná v severozápadním nároží scriptoria byla interpretována jako pozůstatek točitého schodiště.¹⁴ Tento prvek by však byl v daném místě krajně neobvyklý, zatímco umístění krbu by tu bylo zcela pravděpodobné, tím spíše, že fragmenty kamenů ve zdivu této niky by mohly být spíše pozůstatky krbové římsy než kamenných stupňů.¹⁵

Složitější otázka vyvstává se situováním dalších prostor kláštera. Křídlo protilehlé chrámu (v daném případě severní) je totiž silně zredukováno. V něm však byly umístěny životně důležité provozy kláštera. Dosud máme zachovány arkády propojující scriptorium s ohřívárnou, k jejíž výstavbě však již zřejmě nedošlo.¹⁶ Přesto tu je alespoň v základu zachována severní zeď tohoto křídla, k níž na jižní straně přiléhá chlebová pec, která má strukturu zdiva shodnou s výstavbou cihelné etapy konventu.¹⁷ Jaké bylo propojení této chlebové pece s budovou konventu, nám však není známo. Nelze však odmítnout domněnku, že místnosti na západě od scriptoria bylo užíváno jako kuchyně.¹⁸ Propojení je rovněž velice pravděpodobné za předpokladu, že nebyl postaven refektář a scriptoria bylo provizorně užíváno také jako refektáře.

Kvádříková a cihelná výstavba v Anežském areálu byla dokončena před zahájením prací na mužském klášteře a kostele sv. Salvátora (s kaplí Maří Magdalény), které byly již převážně provedeny z lomového kamene.

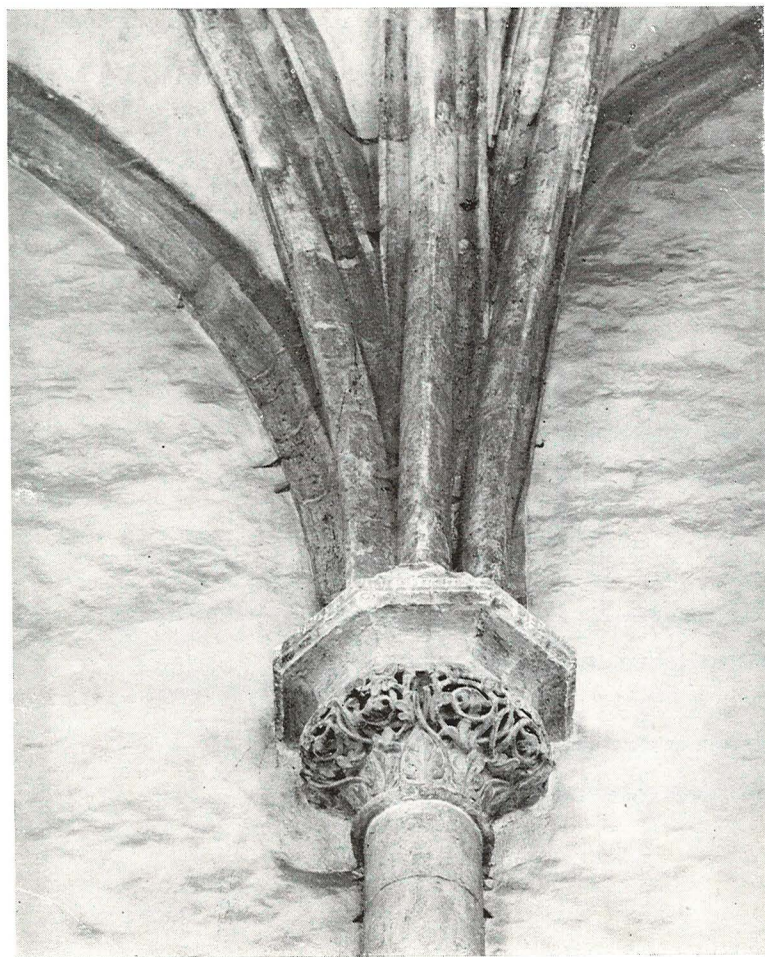
Jak je nám známo, Anežka se ve snaze získat papeže Řehoře IX. pro svůj návrh řehole rozhodla jednak vymanit z vlivu svatojakubských minoritů a jednak získat autonomii pro

Názor na rekonstrukci dvoulodi kostela sv. Františka

špitál, přičemž se jí dostalo podpory jeho mistra, který osobně předkládá její návrhy papeži.¹⁹ Ostatně i Anežčina touha po chudobě, kterou stále zdůrazňovala, ji vedla ke snaze oddělit svůj konvent od špitálu, kterému byly připsány statky věnované jejímu klášteru, z jejichž výnosu byly pak zajišťovány jeho materiální potřeby. Separací kláštera od špitálu by bylo dosaženo ideálu chudoby takřka v absurdním měřítku, protože by pak řeholnicím chyběl jakýkoli zdroj obživy.²⁰ Tato snaha přiblížit se ještě více ideálům sv. Františka proto mohla být možná jedině za předpokladu, že již existoval mužský klášter, který by dále pečoval o materiální potřeby řeholnic. O jeho založení nemáme žádný historický údaj, ale protože již roku 1238 se Anežka zřekla špitálu,²¹ můžeme mít zato, že v té době již existoval.

Hlavice přípory v presbytáři kostela sv. Františka. Na snímku jsou rovněž zachycena žebra a jejich profilace

Okno v presbytáři kostela sv. Františka

Prokazatelně však mužský klášter existoval již roku 1241, kdy je v písemných pramenech zmiňován Jindřich jako kvardián sv. Františka v Praze.²²

Anežka se roku 1238 vzdala nejen špitálu, ale záhy nato i funkce abatyše (pak je nazývána starší sestrou). Není možno tušit v tomto zvratu nejen vliv sv. Kláry, která se po třech letech vzdala funkce představené, ale i určitou odezvu související s pocitem dokončeného díla, pokud jde o výstavbu budov kláštera?

Bereme-li v úvahu výrok legendy, že Anežka dala vystavět klášter Menších bratří ke cti sv. Františka a klášter pro sestry řádu sv. Kláry ke cti Spasitele, pak by se to mělo stát ještě do roku 1238, kdy byla abatyší.²³ Za těchto okolností bylo ovšem nutné, aby současně s výstavbou mužského kláštera probíhala i stavba kostela pro ženy – sv. Salvátora. V této fázi však neměl jistě ani zdaleka dnešní podobu.

Abychom se ještě spíše dobrali k časovému upřesnění vzniku staveb v Anežském areálu, bude vhodné, povšimneme-li si, jakým způsobem byly tyto práce financovány. Shodou okolností se právě o tom zachovalo dosti historických zpráv, které již byly velice zajímavým způsobem interpretovány.²⁴

Zpočátku jistě bylo použito Anežčina věna, které mělo být určeno k jejímu sňatku naposledy s Jindřichem VII., či s jeho otcem Fridrichem II.²⁵ Jaký obnos toto věno představovalo, nám není známo. Lze však předpokládat, že šlo o částku dosti značnou, která mohla být ještě vyšší o další obnosy, a to jak věna prvních řeholnic, z nichž mnohé byly urozeného původu, tak i přímo z královských prostředků. Do roku 1238 (popřípadě pouze 1237, kdy již byly oba ústavy odděleny), mohla být stavba také podporována z výnosu majetku špitálu. O nějakých závažnějších dalších příjmech kláštera nám není nic známo až do doby prodeje přeštického újezda. Tím ovšem nemůžeme vyloučit, že takovéto příjmy byly. Můžeme však předpokládat, že celá první etapa výstavby se uskutečnila z uvedených nám známých fondů, a to v období do roku 1238. Záměrně však neuvádím, kdy mohla být stavba započata, ale vezmeme-li v úvahu Anežčiny duchovní tendence, které se od jejího dětství projevovaly stále výrazněji a které mohly najít svůj jednoznačný výraz teprve až po smrti jejího otce Přemysla Otakara I., tedy až po roce 1230,²⁶ pak můžeme mít zato, že již vlastně od tohoto data mohly probíhat přípravy výstavby nějakého kláštera, do něž se chtěla Anežka uchýlit. Jeho charitativní zaměření ve spojitosti se špitálem, o jehož datu založení nemáme zprávy, lze vysvětlit ještě malou znalostí františkánských zvyklostí, s nimiž se Anežka teprve později hlouběji seznámila.²⁷

Stavební počátky kláštera proto můžeme klást již do začátku 30. let 13. století, čemuž by napovídalo i tvarosloví, typologie i technologie první fáze jeho výstavby. Tehdy však nemusilo být ještě zcela jasné, o jaký druh kláštera půjde.²⁸ Ať tomu bylo tak, či nikoli, přesto je jasný pozdější zásadní koncepční zvrat v pojetí jeho výstavby. Bylo upuštěno od trojlodí, byla řešena architektura nového typu i technologie, do níž brzy proniká cihelné zdivo, zřejmě pod severským, tedy saským vlivem.

Předpokládáme-li započetí stavby kostela sv. Františka již na samém počátku 30. let 13. století, pak je jen těžko možné se s tím vyrovnat, budeme-li mít zato, že jeho architektura vznikala jednorázově. To ostatně velice jasně prokazuje i samotný vývoj jednotlivých částí tohoto kostela. Vždyť od křížové klenby bez žeber, oddělené klenebním pasem s jednoduchou obdélnou profilací od sousedního pole,²⁹ tedy od pojetí ještě románského, není možné učinit během několika málo let skok až k vyspělé gotické formě polygonálních patek přípor v hlavní lodi. Takovéto polygonální sokly patek přípor se vyskytují v Německu, odkud byly také ovlivněny počátky Anežského kláštera, až kolem poloviny 13. století. Jediným vysvětlením pro skutečnost, že v jedné stavbě se vyskytují tak různě vyspělé projevy architektury, je, že k dokončení hlavní lodi kostela sv. Františka došlo ve výrazném časovém odstupu od data zahájení stavby.³⁰ Důkazem, že byl po dlouhou dobu kostel sv. Františka nedokončen, je i skutečnost, že jeho jižní loď byla oddělena zdí od lodi hlavní. Základy této zdi byly nalezeny při archeologickém průzkumu.³¹ O současné stavbě základů této zdi a základů pilířů dělicích loď hlavní od jižní svědčí skutečnost, že mezi těmito konstrukcemi nebyla zjištěna stavební

spára.³² Interpretace tohoto jevu budila až dosud určité rozpaky. Oddělení zdi lodi hlavní od jižní by však bylo naopak zcela pochopitelné za předpokladu, že zpočátku, a to po mnoho let, byla v provozu pouze loď jižní.

Ostatně charakter severní a východní zdi hlavní lodi kostela sv. Františka již vykazuje jen velice mlhavou strukturu kvádříkového zdiva ve své horní části a spíše spadá do další etapy zdiva lomového.³³

Z uvedeného vyplývá, že se jeví jako značně pravděpodobné, že klenba hlavní lodi kostela sv. Františka byla dokončena teprve současně s výstavbou jeho presbytáře, s nímž je tvaroslovně jednoznačně příbuznější nežli s dochovanými částmi své jižní lodi. Současně s klenbou hlavní lodi byly ovšem také provedeny přípory jí nesoucí, které v nárožích tohoto prostoru probíhaly až k podlaze a spočívaly na talířových patkách, pod nimiž pak byly polygonální soklíky. V lodi kostela sv. Františka se tyto architektonické články zachovaly jen velmi fragmentálně, zatímco v presbytáři je můžeme pozorovat v jejich úplnosti, i když jde převážně o velice citlivě provedenou rekonstrukci.

Architektonický vývoj počátků výstavby klášterního areálu můžeme nejlépe pozorovat v prokazatelně kvádříkové struktuře kostela sv. Františka. Románskému tvarosloví je ještě plně poplatný nejen portál vedoucí z dormitáře do kostela sv. Františka, ale i okna v dormitáři i přízemí konventu. Relace ke gotickým formám je nejlépe patrna u jižní lodi kostela sv. Františka.³⁴ Jak jsem se již zmínil, jeho jihozápadní klenební pole má ještě ryze románský charakter. Ale ani další pole jižní lodi není řešeno o mnoho progresivněji, i když se tu již projevují velice výrazné náznaky směřující ke gotické architektuře, ovlivněné ještě cisterciáckým tvaroslovím.

Zejména pak klenební pás, dělicí střední pole od východního, je již profilován. Východní klenební pole mělo již žebra. Celé výtvarné pojetí východní části jižní lodi odpovídá i architektuře arkád ve scriptoriu a oblouku ve východním otvoru hlavní lodi kostela sv. Františka. U všech těchto prvků se vyskytují dvojklané pásy charakteristické pro cisterceburgundské vlivy. Vznik těchto útvarů je možno bez obtíží datovat do 30. let 13. století. Stejně tak i jižní okno předremského typu ve východním poli jižní lodi kostela sv. Františka mohlo vzniknout v této době (ovšem pod přímým francouzským vlivem).

Podle těchto zjištění a úvah by bylo možné předpokládat, že přibližně kolem roku 1234 byla dokončena jižní loď kostela sv. Františka a zčásti obvodové zdi hlavní lodi. Budova konventu včetně chlebové pece a části zdi severního křídla, pravděpodobně dřevěný ambit, dále pak cihelná ohradní zeď areálu a ovšem i fragmenty nedokončené trojlodní baziliky v té době již stály. Kromě toho tu mohly být i další stavby, které buď ušly mé pozornosti, či jejichž fragmenty dosud nebyly odkryty.

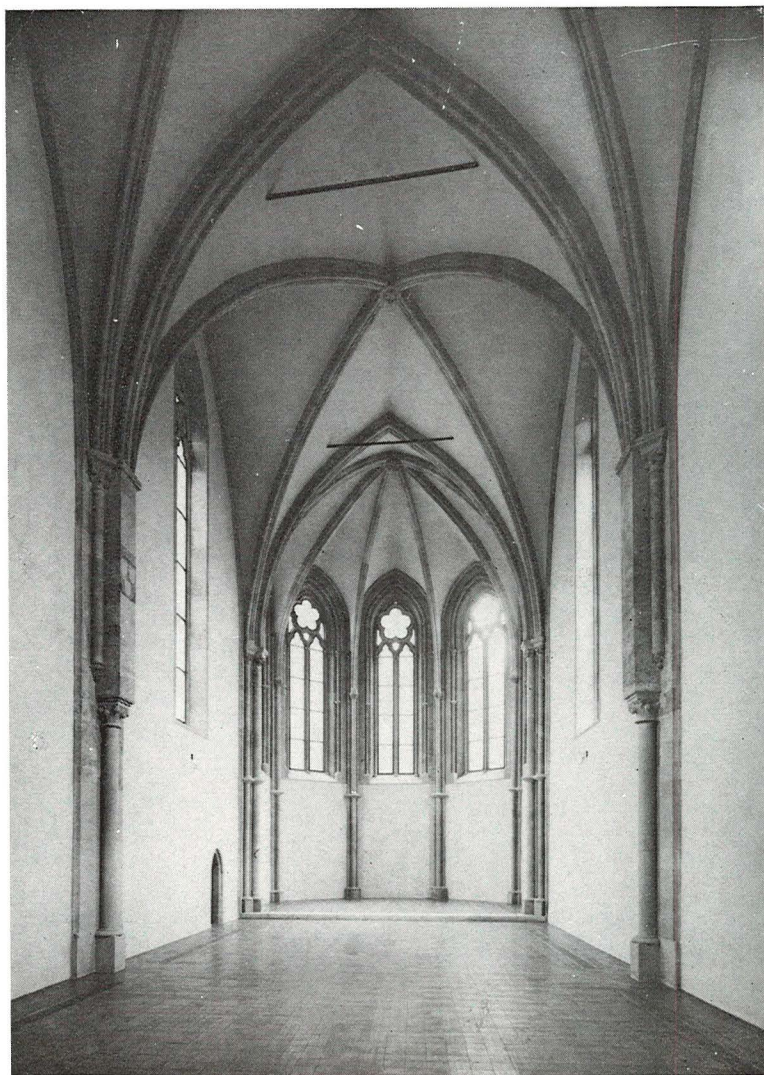
Jednou z dalších významných etap výstavby kláštera je kostel sv. Salvátora. Započetím této fáze výstavby se v podstatě končí používání technologie jak opukových kvádříků, tak i cihelného spárovaného zdiva, které se objevuje již zcela ojediněle, jak uvidíme z dalšího popisu. Skutečnost, že se cihelné zdivo zpočátku ještě kombinuje s konstrukcemi z lomového kamene, nasvědčuje tomu, že obě tyto etapy následovaly po sobě dosti bezprostředně. Nejen na základě této skutečnosti, ale i s přihlédnutím k urgentní výstavbě konventu mužského

kláštera lze předpokládat, že zahájení prací na kostele sv. Salvátora následovalo dosti bezprostředně po dokončení 1. etapy výstavby kláštera. Jejich průběh proto můžeme klást mezi léta 1234–1238.

Původní etapa kostela sv. Salvátora zahrnovala ve své výstavbě daleko omezenější program, než tomu odpovídá dnešní vzhled této stavby. Šlo o jednolodní prostor sahající od budovy konventu po dnešní triumfální oblouk, kde byla dříve tato stavba otevřena oknem (či okny) směrem na východ. To, že kostel sv. Salvátora byl postaven až po zahájení prací na budově konventu, je prokazatelné. Na západní straně pod podlahou kostela jsou totiž zachovány zbytky opěrného pilíře východní zdi konventu. Také jeho zdivo je odděleno od východní zdi konventu stavební spárou.³⁵ Není však prokázáno, že by bylo došlo k výstavbě opěrných pilířů východní zdi konventu, z nichž základy jsou dochovány. Těsně potom byla budována patrová kaple Maří Magdalény, která přiléhá k severní straně kostela sv. Salvátora, od něž je však oddělena stavební spárou.³⁶ Přízemí kaple tvořila prostora takřka čtvercového půdorysu, zaklenutá cihelnou křížovou klenbou bez žeber. V této prostore byl při její východní zdi nalezen zbytek oltářní menzy.³⁷ V severní zdi této kaple je schodiště, jímž se vystupuje do 1. patra. Z tohoto schodiště byl pravděpodobně zpřístupněn fortifikační systém kláštera otvorem na severní straně kaple.³⁸ Prostora v 1. patře byla zastropena jiným způsobem, než tomu je nyní, jak dokládá spojovací otvor, který sahá jak nad klenbu kaple, tak i nad dnešní klenbu kostela sv. Salvátora, kam ústí. 1. patro kaple i prostora kostela byly pravděpodobně zakryty původně rovným stropem.³⁹ Do 1. patra kaple Maří Magdalény bylo také možno vstupovat (asi po lávce) portálkem proraženým v její západní stěně, jemuž koresponduje otvor ve východní stěně dormitáře. Tento otvor není dodatečně proražený, z čehož lze usuzovat, že při výstavbě konventu byla zamýšlena i kaple Maří Magdalény.

V bývalé východní zdi kostela sv. Salvátora, jak již bylo naznačeno, byly vedle dnešního triumfálního oblouku nalezeny fragmenty staršího, zřejmě okenního ostění. Pokud je patrné, má jednoduchou pravoúhlou profilaci. Jeho parapet je podstatně nižší, než tomu je u východního okna lodi kostela sv. Františka. Před východní stěnou někdejšího kostela sv. Salvátora byly nalezeny pozůstatky oltářní menzy.

Pokračováním někdejší východní zdi kostela sv. Salvátora je východní zeď kaple Maří Magdalény. Tato kaple vzhledem k tomu, že je čtvercového půdorysu, má svou západní stěnu vzdálenou od budovy konventu o tolik, o kolik je delší obdélný půdorys sousedního kostela sv. Salvátora. Přesto však pokračování západní stěny kaple Maří Magdalény směrem na jih přetíná v základech půdorys kostela sv. Salvátora. Pro tuto skutečnost hledá vysvětlení teprve Soukupová, která se takto snaží najít důkaz pro svou hypotézu, že kostel sv. Salvátora byl původně zbudován jako soukromý Anežčin byt. Tento názor však nemůže vůbec obstát, a to z mnoha důvodů. Bylo by totiž naprosto nepochopitelné, že by si Anežka, která tak úzkostlivě kladla důraz právě na asketické aspekty klášterního života,⁴⁰ dala pro sebe zbudovat soukromé obydlí, a tím se vzdálila společného života řeholnic. Víme, že tehdy řehole nepřipouštěly jakékoli soukromí. Například v dormitáři byla jednotlivá lůžka oddělena jen záclonami, a to výjimečně. Nelze však vyloučit, že později byla část dormitáře vyhrazena jen Anežce, i když to není ničím doloženo, a dá se na to poukazovat jen na základě legendy.

Interiér kostela sv. Salvátora po obnově

Nutnost výstavby kostela sv. Salvátora byla více než naléhavá, mělo-li dojít již kolem roku 1238 ke zřízení mužského konventu. Část kostela sv. Františka pro své malé rozměry jen stěží mohla sloužit ke společným bohoslužbám mužů i žen, i kdyby tu nějaké oddělení obou částí existovalo. Současně (či těsně dříve) s výstavbou kostela sv. Salvátora byla vybudována patrová kaple Maří Magdalény, která k tomuto kostelu přiléhá na jeho severní straně. Realizace těchto nevelkých staveb jistě nemohla trvat příliš dlouho, a proto můžeme mít zato, že již v roce 1238 byly dokončeny, tedy čtyři roky po vysvěcení kláštera. Bylo by možné,

Konzola a žebra na severní straně kostela sv. Salvátora. Vpravo patrný odkládací výklenek na úrovni 1. patra

aby v tak krátkém časovém úseku tu byla provedena ještě jiná vestavba lodi do kostela, a to pro účely obytné? Je to nanejvýš nepravděpodobné, ne-li vyloučené.

Odmítneme-li hypotézu Soukupové o existenci Anežčina soukromého bytu v kostele sv. Salvátora, pak se musíme snažit najít jiné vysvětlení pro některé hmotné relikt, kterými tato badatelka dokládá svůj předpoklad. Především nás zaujme základ poměrně masivní zdi pokračující směrem na jih od západní stěny kaple Maří Magdalény. Může tu jít o základ dělící zdi mezi kněžištěm a prostorem vyhrazeným řeholnicím.

Architektonizovaný výklenek v severní zdi kostela sv. Salvátora, jehož zřízení vysvětluje Soukupová existenci vestavěného patra, mohl být spíše zřízen v souvislosti s předpokládanou tribunou jeptišek.⁴¹

Domnívat se, že by mohlo existovat nějaké propojení mezi kostelem sv. Salvátora a hlavní lodí kostela sv. Františka, není ničím odůvodněno.⁴² Otvor v přízemí východní zdi kostela sv. Františka není totiž ničím jiným než pouhým výklenkem, který snad měl funkci armaria, které nikde jinde v areálu kláštera nenalézáme. Přímé propojení mezi kostelem sv. Salvátora a lodí sv. Františka je však zcela nemožné i z jiného důvodu, a to nejen proto, že zadní stěna výklenku je z opracovaných opukových kvádrů, ale zejména proto, že by tento otvor vedl přímo do jižní obvodní zdi kostela sv. Salvátora, nikoli do jeho interiéru!

Vstup do kostela sv. Salvátora vedl ze západu dnešním portálem, jehož ostění má jednoduchý obdélný profil, do něhož jsou vloženy novodobé architektonické prvky.⁴³ K tomuto portálu se přicházelo od západu z přilehlé obdélné síně, která byla původně komunikačně propojena schodištěm s dormitářem, jehož reliktů mají být ještě patrné ve zdivu.⁴⁴ Kdy došlo

*Detail konzoly
v kostele sv. Salvátora*

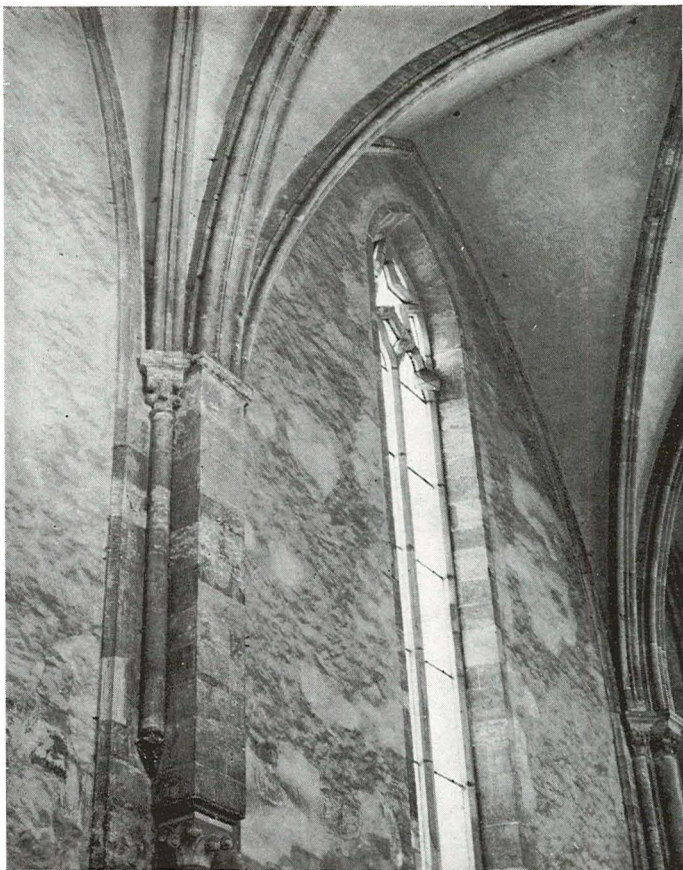
k průrazu otvoru z předsíně kostela sv. Salvátora do ambitu, je těžko říci. Dnešní komunikační vstup je rozhodně mladší (asi renesanční či barokní, a to nejen podle jeho architektury, ale i nivity jeho prahu).

Na tribunu kostela sv. Salvátora se vstupovalo asi ze spojovacího mostu vedoucího z dormitáře do kaple Maří Magdalény. Tomu nasvědčují relikty otvoru v severní zdi tohoto kostela.⁴⁵ Tribuna zřejmě nesahala až k dělicí zdi mezi lodí a presbytářem, ale byla pravděpodobně kratší. Mohla být opřena o pás zdiva, jehož základ probíhá zhruba v polovině vzdálenosti mezi západní zdi kostela a dělicí zdi mezi lodí a presbytářem.

Spojovací otvor mezi přízemím kostela sv. Salvátora a kapitulní síní neexistoval.⁴⁶ Fragments, které dle Soukupové naznačují tento otvor, nejsou patrné. Ostatně funkce tohoto propojení je víc než nejasná a nikde se obdobně nevyskytuje.

Triumfální oblouk mezi lodí a presbytářem kostela sv. Salvátora – pohled od východu. Sonda ukazuje, že tu bylo dříve jiné ostění

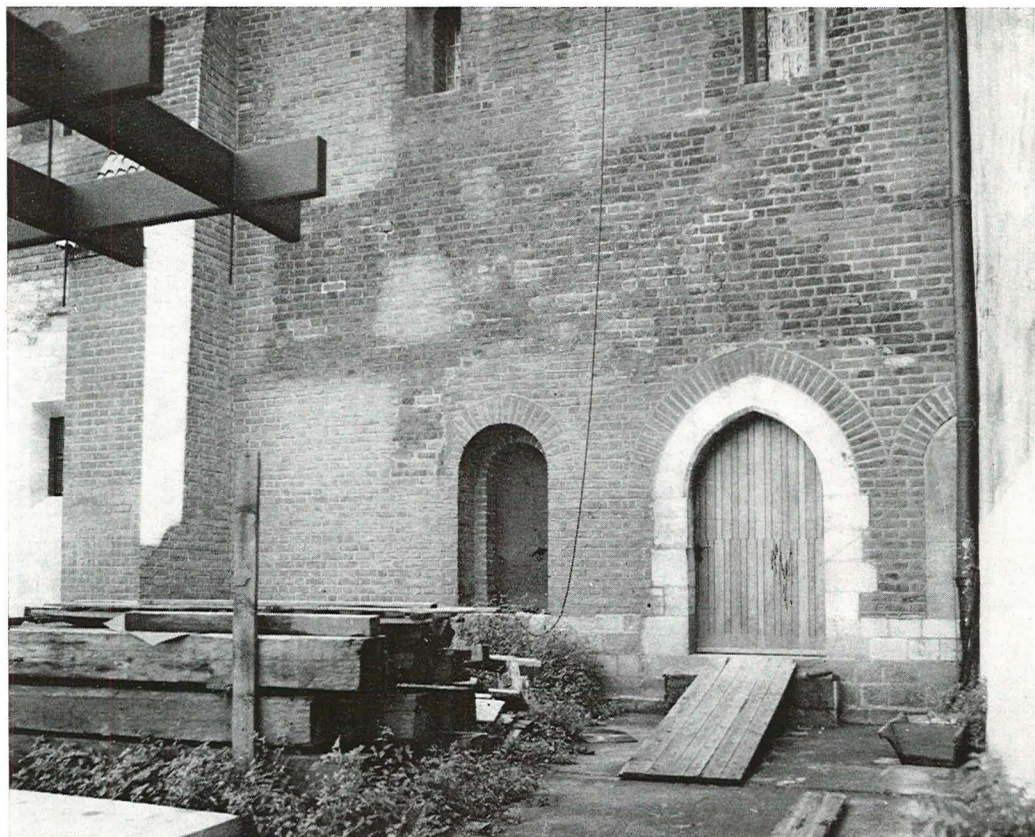
Pohled na severní stěnu presbytáře kostela sv. Salvátora

Vyjdeme-li z časové rekonstrukce výstavby kostela sv. Salvátora, pak se lépe vysvětlí privilegium Řehoře IX. z roku 1237, jímž se Anežce povoluje pětkrát za rok sledovat mši z chóru. Z toho vyplývá, že v té době musil v Anežčině klášteře již nějaký chór existovat, a jestliže jej nenalzáme u sv. Františka, pak jím mohlo být jediné kněžiště sv. Salvátora.

První patro kaple Maří Magdalény mohlo být vskutku užíváno jako soukromá oratoř Anežčina. Tomu nasvědčuje i spojovací okénko mezi kaplí a kostelem i legenda o blahoslavené Anežce.⁴⁷

V době výstavby kostela sv. Salvátora a kaple Maří Magdalény musely probíhat také práce na kvadratuře mužů, zejména pak její konventní budovy, která byla jistě dokončena dříve, než došlo k výstavbě presbytáře kostela sv. Františka, při níž bylo nutno část ubourat, jak to v těchto místech dokládá základové zdivo.

Připustíme-li, že klášter neměl žádných dalších významnějších příjmů, které by nebyly známy, pak musíme mít zato, že pokračování ve výstavbě bylo možné až teprve v souvislosti

Pohled na budovu konventu klarisek od západu. Na snímku propojovací otvory mezi scriptoriem a ohřívárnou

s prodejem přeštického újezda kladrubskému klášteru.⁴⁸ Výnosem z tohoto prodeje se vlastně kontinuálně hradily další náklady na výstavbu kláštera blahoslavené Anežky. V listině z roku 1245 se uvádí, že „za peníze stržené prodejem přeštického újezda je její (rozuměj Anežčin) klášter již zbudován.“

Až dosud (tj. do roku 1238) zůstává klášter pouhým torzem. Za předpokladu, že k jeho dostavbě bylo využito výnosu z prodeje přeštického újezda, můžeme lokalizovat jeho dostavbu mezi roky 1240–1250. V tomto období by pak byl vystavěn jak presbytář kostela sv. Františka, tak i jeho hlavní loď, ale následovně nato by došlo i k přestavbě kaple Maří Magdalény, která byla opatřena klenbou v 1. patře.

Z těchto finančních prostředků byly v tomto období vystavěny i nové ambity ženského kláštera, kuchyně, přestavěna loď kostela sv. Salvátora (její zaklenutí), postaven gotický domek a tzv. severojižní křídlo. Současně byla vybudována nová ohradní zeď areálu, tentokrát již z lomového kamene. Architektonické články a pojetí uvedených částí kláštera je vcelku stylisticky shodné. Sem patří nejen již provedené srovnání mezi dostavbou hlavní lodi a pres-

bytáře kostela sv. Františka, ale i srovnání profilace klenebních žebér v 1. patře kaple Maří Magdalény, která jsou po formální stránce shodná s těmi, jež jsou v presbytáři kostela sv. Františka. Stejně tak i klenební žebra v ambitech vykazují značnou podobnost s klenebními žebry presbytáře kostela sv. Františka, avšak i 1. patra kaple Maří Magdalény. Sokly patek přípor v západní části kostela sv. Salvátora jsou pak zcela shodné se sokly v presbytáři sv. Františka, včetně dekoru na jednotlivých stěnách polygonálních částí.

Dokončení hlavní lodi kostela sv. Františka můžeme tedy snadno lokalizovat do 40. let 13. století, spíše pak blíže k roku 1250. Tím se stávají bezpředmětnými některé starší spory, zejména pak ty, které se vztahují k listině papeže Řehoře IX. z 31. 8. 1234. V ní vypisuje odpustky pro ty, kteří navštíví klášter v den jeho svěcení a ve výročí tohoto dne. Formulace „claustrum constructum“ jistě mohla znamenat zbudovaný stejně jako založený, jak dovozuje Líbal.⁴⁹ Jeho teorie o tom, že výstavbě kláštera a tedy i kostela sv. Františka předcházelo dřevěné provizorium, je v daném případě jen násilným vysvětlením skutečnosti, že již roku 1234 existoval tento stavební komplex aspoň ve své nejzákladnější podobě. Kdyby již tehdy tento kostel nestál, pak k jakému svěcení kláštera (rozuměj kostela – klášter byl přece veřejnosti

Trzebnica – kaple sv. Jadwigy – detail svazku přípor

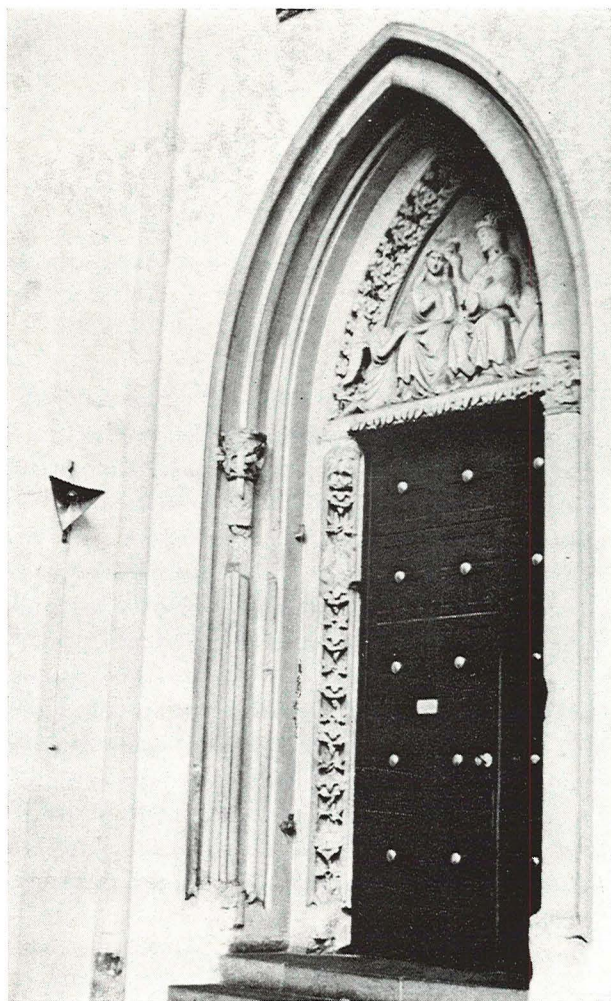

Trzebnica – kaple sv. Jadwigy – pohled od východu

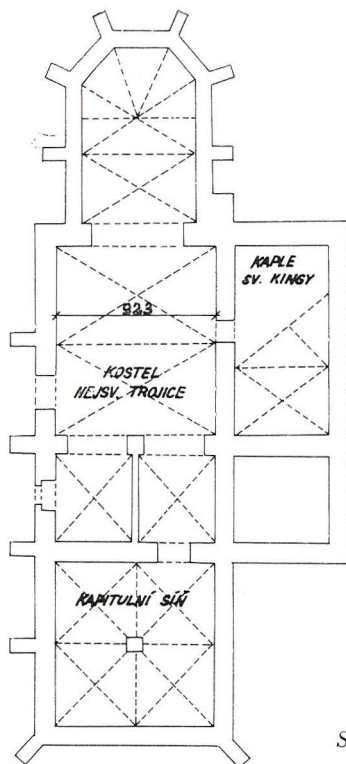
nepřístupný a v důsledku toho jej nemohl nikdo navštěvovat, kromě určitých výjimek) by se listina vztahovala? Existenci dřevěného provizória musíme tedy vyloučit. Je sice pravda, že u řady klášterů takováto dřevěná provizória existovala, ba že jejich výstavba byla přímo pravidlem. Avšak šlo o kláštery zakládané na pustých místech, zpravidla v lesích, nikoli na území, které se vzápětí stalo královským hlavním městem. Navíc tento klášter byl založen panovnickým rodem, který měl pro tento účel jistě k dispozici značné finanční prostředky. Nebylo tedy žádného důvodu, aby nebylo ihned započato s výstavbou kamenné stavby.⁵⁰

Poslední etapa výstavby klášterů Na Františku ve 13. století byla financována výnosem

z prodeje Kojatových statků, který se uskutečnil roku 1253.⁵¹ Toto věnování učinil sám král Václav I. na sklonku svého života. Téhož roku zemřel a byl pohřben v areálu kláštera blahoslavené Anežky. Tento král stál vždy nablízku své sestry, která byla jeho oporou a možná nakonec i oporou jedinou. Byl pohřben v jejím klášteře v tzv. presbytáři kostela sv. Františka (nejnovější antropologický výzkum dr. E. Vlčka, DrSc., identifikoval kosterní nález z hrobu č. 47 jako pozůstatky Václava I.). Z druhé poloviny 13. století je výklenková kaple, postavená při jižní zdi kostela sv. Salvátora. Podle některých badatelů měla být zasvěcena Panně Marii. Jisté je to, že byla situována v pohledové ose někdejšího okna spojujícího loď kostela sv. Salvátora s l. patrem kaple Maří Magdalény, kde asi byla Anežčina „soukromá“ oratoř. Při-

Trzebnica – kaple sv. Jadwigy – portál

Starý Sacz – kostel Nejsvětější Trojice a sv. Kingy

pustíme-li, že kaplí Panny Marie byl výklenek v lodi kostela sv. Salvátora, potom bychom měli, jak uvádí legenda, právě sem lokalizovat místo, kam byla Anežka pohřbena.⁵²

Dedikace králova jistě souvisela s jeho záměrem podpořit výstavbu kláštera. K jakému účelu však mělo být použito těchto prostředků, když tento klášter byl již tehdy dokončen? Je nasnadě, že k výstavbě zcela nového prvku, a to mauzolea královské rodiny.

Výstavba této části areálu, s níž bylo započato po roce 1253, vedla k dalším významným úpravám, mezi něž patří triumfální oblouk spojující nyní kostel sv. Salvátora s jeho novým presbytářem. Kdy byla dokončena přestavba tohoto kostela na mauzoleum Přemyslovců, lze jen těžko stanovit. Rozhodně je těžko možné ji odsouvat až do roku 1280.⁵³ Dokončením této významné přestavby se stává kostel sv. Salvátora již těžko použitelným pro potřeby klarisek, protože tu již nemohlo být žádné oddělení mezi prostorem kněžiště a lodí kostela. Za těchto okolností musely řeholnice hledat jiné místo ke konání svých bohoslužeb. K tomu se ovšem nabízela loď kostela sv. Františka (či pouze jeho hlavní loď, pokud ještě existovalo oddělení jižní lodi od hlavní). Tím se také dá vysvětlit, že ještě ve 14. století byla v hlavní lodi kostela sv. Františka postavena kamenná tribuna napojená přímým vstupem na dormitář kláštera klarisek.

Dokončením přestavby a proměny kostela sv. Salvátora na mauzoleum se uzavírá nejvýznamnější kapitola dějin výstavby Anežského aerálu.

Roku 1282 Anežka umírá (ve věku asi 71 let – názory na datum jejího narození se totiž různí) v období hluboké společenské krize, kdy naše země byla rozvrácena vládou Otty Braniborského.

Teprve v 2. polovině 14. století dochází alespoň k částečnému obnovení významu kláštera, i když již nikdy nedosáhl toho věhlasu, který měl za života Anežčina. Za vlády Karla IV. byly především provedeny různé úpravy v klášteře minoritů, kde kromě výstavby nových ambitů stojí především za povšimnutí výstavba kostela sv. Michala (či Barbory). Tento byl postaven západně od ambitů jako síňová prostora. V té době byl také nově upraven dormitář konventu klarisek, byl zaklenut a opatřen novými okny. Také při západní stěně kostela sv. Františka v návaznosti na kvadraturu byla postavena věž a v ní v 1. patře umístěna kaple. Z té doby je také 1. patro kvadratury klarisek a řada dalších již méně významných úprav.

Po tomto krátkém, ale ne příliš výrazném vzestupu pokračuje další úpadek kláštera. Zejména po odchodu jeptišek v průběhu husitských válek i po jejich návratu. Neustálé stížnosti konzistoři na zchátralost kláštera nejlépe dokumentují, v jakém byl tehdy stavu.

Roku 1556 dochází dokonce k tomu, že klarisky postupují svůj klášter dominikánům, kteří v té době byli vytlačeni ze svého konventu u Karlova mostu jezuity.

Po sedmdesáti letech – roku 1626 – se sem klarisky opět vracejí poté, když se dominikáni přestěhovali k sv. Jiljí.

Roku 1782 byl klášter zrušen. Jestliže nebyl přestavěn na trestnici a donucovací pracovnu, jak bylo zamýšleno, pak se stal koncem 18. století obydlím chudiny. Tato kritická situace, která byla projevem hlubokého nezájmu tehdejší společnosti o tuto významnou památku, vedla málem nakonec k důsledkům nejtragičtějším – k úplné demolicí tohoto vzácného dokladu rozmachu české středověké kultury.

Rok 1882, kdy se mělo rozhodnout o zániku Anežského kláštera, byl současně i mezníkem počátků jeho obnovy. Od tohoto data lze totiž sledovat neutuchající úsilí, jehož vyvrcholení se již v nejbližších letech uskuteční.

POZNÁMKY

¹ Breve papeže Řehoře IX. z 31.8.1234, v němž uděluje odpustky návštěvníkům kláštera sv. Františka v den jeho posvěcení, o výročí posvěcení a o svátku sv. Františka (Erben, K. J.: Regesta X, s. 398 č. 848)

Privilegium vydané Václavem I. 21.3.1234 („claustrum Pragae in honore S. Francisci constructum et hospitale ad idem pertinens, situm apud S. Castulum“) – Erben, K. J.: Regesta X, s. 390 č. 829

² Roku 1643 hledal kardinál Harrach tělesné pozůstatky blahoslavené Anežky v souvislosti s kanonizačním procesem. Nebyly však nalezeny. Byly odneseny na počátku husitských válek (asi do Panenského Týnce či do pražského kláštera sv. Anny), zda byly vráceny, není známo – viz Borkovský, I.: Klášter bl. Anežky Přemyslovny v Praze 1, Časopis společnosti přátel starožitností LXIII, 1955, s. 24–35

³ Votočková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna, Praha 1940

⁴ Votočková-Joachimová, J.: Fundace Královny Konstancie a pražské statky německých rytířů, Umění XVI, 1968, s. 495

⁵ Soukupová-Benáková, H.: Přemyslovské mauzoleum v klášteře bl. Anežky na Františku, Umění XXIV, 3, 1976, s. 197

⁶ Mencl, V.: Rekonstrukce klášterního kostela bl. Anežky v Praze a její význam pro dějiny české rané gotiky, Památky archeologické – skupina historická – nová řada III, 1933, sešit 1–4, s. 46–54

Mencl se domnívá, že původně měla být postavena dvoulodní bazilika, stejně dlouhá jako jižní ambit kvadratury. Tento kostel by měl mít místo dnes dochovaných tří šest klenebních polí směrem na západ. Tento svůj názor dokládá různými indiciemi, které se dochovaly ve stavbě. Jednou z nich je i arkáda (tehdy snad byla známa než jedna), která spojovala ambit s neznámým prostorem. Viděl v ní nástup z ambitu do kostela. Za krajně nelogické považoval zcela atypické zkrácení kostela sv. Františka směrem na západ.

Mencl tedy, a nikoli neoprávněně, podporuje názor, že původně měl být kostel postaven v celé délce jižní strany ambitu. Jeho názor však již nedospěl tak daleko, že by to měla být bazilika trojlodní, pro kterou kromě hmotných reziduí napovídá i typologická analogie.

Zdánlivě slabou stránkou teorie o trojlodní bazilice je však skutečnost, že dvě z dochovaných arkád nemají stejný rozpon. Zatímco východnější je užší, druhá je širší a těžko je možné stanovit, jaký rozměr by měla mít třetí, z níž se zachoval jen pouhý fragment. Nestejný rozpon arkád však nás nemusí příliš zarazet, protože se vyskytuje i u některých jiných kostelů z té doby. Možnost, že jde o kompozici tří otvorů, z nichž střední je akcentován svou šíří, však můžeme snadno vyloučit, protože pilíř mezi východním a středním obloukem je daleko hmotnější než mezi nedokončeným západním a středním. Je tedy jasné, že o osovou symetrii nejde.

⁷ Borkovský, I.: Klášter bl. Anežky Přemyslovny v Praze I, Časopis společnosti přátel starožitností LXIII, 1955, s. 24 ad. a s. 222 ad.

Borkovský, I.: Výzkum v klášteře bl. Anežky v Praze I, Archeologické rozhledy VIII, 1956, s. 194–204, 209–211

⁸ Calì, F.: L'Ordine Cistercien, Paříž 1972

⁹ U cisterckých klášterů byla vždy budova konventu poblíž vodního toku, k němuž se přimykala budova konventu. Na opačné straně pak byl vybudován kostel. Orientaci ve vztahu k vodnímu toku považovali cisterciáci za důležitější než orientaci kostela ke světovým stranám (viz klášter v Sénanque).

¹⁰ V dispozici cisterckých klášterů hrál průchod do zahrady důležitou roli, protože tato prostora, nazývaná také parloir, byla jediným místem v klášteře, kde bylo dovoleno řeholníkům mluvit (zřejmě pouze o pracovních otázkách, které souvisely s provedením denních úkolů). V ostatních prostorách kláštera byly rozhovory téměř zakázány (pokud nepovažujeme za rozhovor zpověď, popřípadě předčítání náboženských textů, či modlitby).

¹¹ Scriptorium byla místnost, která sloužila ke studiu náboženských textů, ale především k jejich zhotovování, eventuálně i k dalším podobným pracím. V některých případech byla místnost scriptoria vytápěna (místo názvu scriptorium se též užívá pojmu denní místnost mnichů a řeholnic).

¹² V souvislosti s demolicí zástavby při severní klášterní zdi Anežského areálu byly zjištěny pozůstatky zástavby navazující na konvent. Podle charakteru napojení zdívá jde o stavbu současnou s cihelnou výstavbou konventu. Tato budova je také propojena portálem s l. patrem konventu. V této části budovy byla zpravidla umístěna hygienická zařízení kláštera.

Průzkum této části kláštera provedl Zd. Dragoun – viz Archeologica pragensia, 1980

¹³ Tento prostor byl původně budován zřejmě jako prodloužení severní lodi kostela sv. Františka. V místech, kde by tato loď navazovala na konvent, logicky by podle obdobných cisterckých dispozic měl být transept. Na něj směrem východním pak již navazovalo kněžiště jednotlivých lodí. Veliká arkáda ve východní zdi je rozhodně více než pozůstatkem vstupního portálu do kostela sv. Salvátora. Pravděpodobně měla původně být triumfálním obloukem kněžiště severní lodi kostela sv. Františka.

¹⁴ Pasport SÚRPMO (Stavebně historický průzkum kláštera bl. Anežky – zpracovali: Dr. D. Líbal, ing. arch. J. Hýzler, L. Lantzinger, prom. hist., pracovníci Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze, v červnu roku 1964 – dále jen pasport) uvádí, že v těchto místech bylo točitě schodiště.

¹⁵ Pasport uvádí, že šlo o kamenné stupně.

¹⁶ Nenašly se jeho pozůstatky, viz Reichertová, K.: Nález chlebové pece v Anežském klášteře v Praze I, Na Františku, Archeologické rozhledy XX, 1968, s. 220

¹⁷ viz pozn. č. 16

¹⁸ Soukupová-Benáková, H.: Přemyslovské mauzoleum, Umění XXIV, 8, 1976, s. 197 ad.

¹⁹ Konvent u sv. Jakuba, založený roku 1232, zajišťoval zpočátku duchovní potřeby Anežčina kláštera. Tato situace se však později ukázala jako nepříznivá, a proto Anežka hledala jiné řešení.

²⁰ Ve středověkých podmínkách bylo nemyslitelné, aby řeholnice získávaly obživu obdobně jako mužská kongre-

gace františkánů, tj. mendikantským způsobem. Pro ženy platily přísné klauzurní předpisy, které dokonce vylučovaly, aby opticky sledovaly bohoslužby.

²¹ Pak je nazývána starší sestrou – Votočková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna, s. 56

²² Srov. listinu z 15. 3. t. r., Regesta IV, s. 714, č. 1781, viz též Votočková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna, pozn. č. 155

²³ Legenda ze 14. století – viz Soukupová-Benáková, H.: Přemyslovské mauzoleum, s. 193

²⁴ Votočková-Joachimová, J.: Prodej přeštického újezdu ve stavebních dějinách kláštera Anežky Přemyslovny, Umění 1964, s. 96

Prodej Kojatových statků – Votočková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna, s. 86

²⁵ Votočková-Joachimová, J.: Klášter Na Františku v Praze, Umění XV, 1943–44, s. 301–393

²⁶ Anežka se jistě podílela na fundacích své matky královny Konstancie. Není možné vyloučit ani to, že s výstavbou kláštera Na Františku bylo započato z popudu královny Konstancie, jež byla iniciátorkou založení špitálu, který zpočátku úzce s tímto klášteřem souvisel. Pak by započetí výstavby kláštera nebylo závislé na Anežčině rozhodnutí stát se řeholnicí, k němuž došlo kolem roku 1231, viz Votočková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna

²⁷ Paspport s. 6 – podle legendy o blahoslavené Anežce (viz Vyskočil, J. K.: Legenda o blahoslavené Anežce a čtyři listy sv. Kláry) tu okolo sv. Martina (11.11.) roku 1233 přišlo do Prahy z Tridentu pět klarisek, které blíž se seznámily Anežku s životem damianitek. O řeholi sv. Františka mohla být také informována prostřednictvím pražských minoritů od sv. Jakuba, jejichž konvent byl založen 1232.

²⁸ Anežka měla původně v úmyslu stát se členkou řádu cisterckého, (Votočková-Joachimová, J.: Klášter Na Františku v Praze, Umění XV, 1943–44). Touto skutečností může být i ovlivněna změna v první fázi výstavby kláštera. Areál mohl být budován pro cisterciáčky ještě Konstancií a mohl být založen v souvislosti s výstavbou špitálu u sv. Haštala. Teprve rozhodnutím Anežky pokračovat v tendencích sv. Františka mohlo dojít k tomu, že klášter cisterciáček, který královna Konstancie snad chtěla původně budovat při svém špitálu u sv. Haštala, dala přenést k sv. Petru. Tento záměr však také nenašel uplatnění v souvislosti se separací Anežčina kláštera od špitálu, který je přemístěn na místo zamýšleného kláštera cisterciáček k sv. Petru. Klášter cisterciáček dala Konstancie konečně vybudovat v Tišnově (viz pozn. č. 4). Budeme-li pokládat za skutečnost domněnku, že již královna Konstancie započala Na Františku výstavbu kláštera cisterciáček, lze předpokládat, že se tak stalo již kolem roku 1231 (či dříve).

Proměna v pojetí výstavby cisterciáckého kláštera v klášter mendikantský měla dalekosáhlý význam. Život cisterciáků a mendikantů byl totiž zásadně odlišný. Zatímco komunity cisterciáků vznikaly na odlehlých místech a směřovaly k systému naprosté ekonomické soběstačnosti (viz Calí, F.: L'Ordre Cistercien) a žily v odloučenosti od okolního světa, naopak cílem hnutí sv. Františka bylo co nejvíce proniknout k lidem. Zatímco cisterciáci měli sice prostou a asketickou, ale velice přesnou typologii budov i jejich výtvarného tverosloví (ve 12. a počátkem 13. století), neměli následovníci sv. Františka na počátku 13. století ani řeholi, ani jasnou typologii budov. K bohoslužbám často používali i stodol a ani jim nezáleželo na architektuře jejich obydlí (viz též pasport, s. 150 a 157).

Mendikantská reforma šla k maximálnímu zjednodušení stavebního typu kostela. Proto nabývaly na oblibě prostory jednolodní, ale i dvoulodní, později se většinou ustálilo trojlodí s prodlouženým presbytářem, eventuálně jednolodní prostor s podobným kněžištěm. Původní mendikantské stavby však neměly zvláštní členění interiéru na loď (lodě) a kněžiště. Důraz byl hlavně položen na prostotu a na nejtěsnější spojení lidu a kněze, jehož funkce kazatele byla akcentována na úkor předchozího zdůraznění mystéria mše. Jde tedy o tendenci, která v tak mnohém připomíná pozdější reformační postuláty. Na tomto ideovém základě, jehož hlavním obsahem bylo tvrzení, že ne budova, ale člověk je chrámem božím, byla formována architektura prvotních mendikantských svatyní. Ovšem již záhy se celé toto hnutí začalo zpronevěřovat svému původnímu poslání. Také pod vlivem soudobých stavebních tradic docházelo k vykrystalizování typů, které se staly již ve 13. století běžnými. V případě Anežského kláštera byla převzata původní myšlenka dvoulodí bez presbytáře, jež ideově úzce souvisí s nedochovaným konventním kostelem sv. Jakuba v Paříži, který byl postaven v roce 1221 podle pokynů sv. Dominika jako dvoulodní hala.

V případě Anežského kláštera však je patrné, jak tato stavba byla ovlivněna cisterckými tradicemi. Navíc nám

není známo, zda dvoulodí sv. Františka bylo pojímáno jako prostor jediný (členěný na dvě lodě), nebo jako prostory dva, spojené pouze komunikačním otvorem. O otázkách vývoje dvoulodních kostelů pojednává mj. Mroczo, T.: *Architektura gotycka na ziemi Chelminskiej*, Warszawa 1980, s. 143–157

²⁹ V jihozápadním rohu západního klenebního pole jižní lodi je polygonální sokl s patkou, asi nově vytesaný podle fragmentu v protějším nároží. Umístění nového soklu není zřejmě ničím odůvodněno, což nejlépe prokazuje zdivo nad ním, v němž nejsou patrný jakékoli stopy po přípoře.

³⁰ Základ oltářní menzy nalezený při východní stěně hlavní lodi kostela sv. Františka (viz pozn. č. 7) nebyl jistě z doby první fáze výstavby této budovy. Jeho existence se dá daleko přijatelněji vysvětlit v souvislosti s dalším vývojem této stavby, zejména pak skutečností, že kostel sv. Salvátora byl proměněn v mauzoleum panovnického rodu a v souvislosti s tím již nemohl být užíván řeholnicemi. Ty pak musily mít jiné místo pro své bohoslužby. K tomu bylo upraveno dvoulodí sv. Františka, kam byla postavena menza. Že byl tento kostel užíván řeholnicemi ještě v 1. polovině 14. století, dokazují zbytky tribuny z tohoto období, které jsou zachovány při východní stěně hlavní lodi kostela sv. Františka. Tato tribuna byla propojena přímo s dormitářem. Došlo-li k rozdělení kostela sv. Františka na dvě části, a to na presbytář užívaný minority a loď užívanou klariskami, je možné, že to vedlo i k novému patrocinium oddělené části lodi.

³¹ viz pozn. č. 7

³² viz pozn. č. 7

³³ Zdivo kostela bylo při úpravách v 50. letech našeho století opatřeno silným vápenným nátěrem, který je sice dobře chrání proti erozivním vlivům, ale současně zastírá jeho strukturu.

³⁴ Kostel sv. Františka je koncipován jako nepravidelné dvoulodí o třech klenebních polích jak v lodi hlavní, tak i vedlejší. Hlavní loď je umístěna severně od lodi vedlejší. Později přistavený presbytář je poněkud osově posunut směrem na jih oproti ose lodi hlavní. Presbytář má dvě klenební pole a pětistranný polygonální závěr. Osová deformace výstavby presbytáře (i staršího spojovacího okna) směrem jižním je vysvětlitelná jediné existencí kostela sv. Salvátora, který byl již budován. Délka dvoulodí sv. Františka je podstatně kratší, než k němu přiléhající strana kvadratury. Vztah románského a raně gotického tvarosloví není zřejmě výrazem progresu, ale naopak regresu, který je podmíněn výměnou hutě cistercko-burgundské za dolnosaskou mino-ritskou.

³⁵ viz pasport s. 67

³⁶ viz pasport s. 129 (Při sondování v západní stěně kostela sv. Salvátora se totiž objevilo krásně vyzdčené nároží kaple Maří Magdalény. Vysvítalo by z toho, že kaple je starší než obdélný kostel klarisek – loď sv. Salvátora).

³⁷ viz pozn. č. 7

³⁸ viz pozn. č. 5, s. 201

³⁹ viz pozn. č. 5, s. 200

⁴⁰ viz Votočková-Joachimová, J.: *Anežka Přemyslovna*

⁴¹ viz pasport s. 76

⁴² viz pozn. č. 5, s. 200

⁴³ viz pasport

⁴⁴ viz pasport

⁴⁵ viz pozn. č. 5

⁴⁶ viz pozn. č. 5, s. 200

⁴⁷ viz pasport s. 16

Vyskočil, J. K.: *Legenda o blahoslavené Anežce*, Praha 1932, s. 123

⁴⁸ Votočková-Joachimová, J.: *Prodej přeštického újezdu*, Umění 1964, s. 96

⁴⁹ Libal, D.: *Časové zařazení stavby kláštera klarisek v Praze ve XIII. století*, Památky historie XLIII, 1948, s. 59

⁵⁰ V souvislosti s tím je však třeba podotknout, že např. ve Vratislavi skutečně došlo k tomu, že klarisky, které sem přišly z Prahy, byly dočasně ubytovány provizorním způsobem (od r. 1257 do r. 1260) dříve, než došlo k výstavbě jejich kláštera, který byl podporován rovněž panovnickým rodem. Je třeba si také připomenout, že i v Praze muselo být hledáno řešení pro provizorní ubytování řeholnic (damianitek) přišlých z Tridentu roku 1233. Tato fakta však nikterak nepodporují tvrzení, že by v roce 1234 byl v Praze svěcen dřevěný kostel,

Naopak je nutné mít za to, že šlo již o stavbu definitivní, byť nedokončenou, i když tu snad mohlo být nějaké provizorium, které ji předcházelo, avšak spíše lze předpokládat, že pět tridentských damianitek bylo ubytováno v jiném objektu (např. ve špitále či v nějakém domě, který byl k tomuto účelu upraven).

⁵¹ Voťčková-Joachimová, J.: Anežka Přemyslovna, s. 86

⁵² Naproti tomu soudí Münzerová, že kapli P. Marie byla jižní loď dvoulodí sv. Františka (Münzer, Z.: Das Agneskloster in der Prager Altstadt, Würzburg 1930, s. 33; Münzerová, Z.: Klášter blah. Anežky na Starém Městě pražském), Památky archeologické – skupina historická – nová řada II, 1932, sešit 1–4, s. 3–20. Tento názor též uvádí Mencl, V.: Rekonstrukce klášterního kostela bl. Anežky v Praze a její význam pro dějiny české rané gotiky, Památky archeologické – skupina historická – nová řada III, 1933, sešit 1–4, s. 46–54. Na rozdíl od nich tento názor nesdíleli Lehner a Birnbaum i někteří pozdější badatelé. Názor Münzerové a Mencla však nepostrádá určité racionální jádro, zejména přihlédneme-li k některým polským stavbám, které byly postaveny pod vlivem pražského Anežčina kláštera. (Např. Starý Sacz – kostel Nejsvětější Trojice s boční lodí, která je však samostatnou kaplí sv. Kingy, nebo ve Vratislavi mauzoleum Piastovců, které bylo současně i kostelem klarisek. Zde je provedeno dvoulodí, které je však spíše v podstatě spojením dvou samostatných obdélných kaplí, mezi nimiž, stejně jako v St. Saczu, zajišťuje spojení pouze jeden klenutý otvor). V jižní lodi kostela sv. Františka postrádáme nález pozůstatku oltární menzy. To ovšem samo o sobě není důkazem pro tvrzení, že boční loď byla samostatnou kaplí, či nikoli.

⁵³ viz pozn. č. 49

Přemyslovské mauzoleum se tvaroslovně odlišuje od předchozích staveb realizovaných v Anežském areálu. Zatímco zejména stavební etapa z období mezi rokem 1240 a 1245 je ve svém pojetí silně poplatná cisterckoburgundskému vlivu, zvláště pak tu spatřujeme příbuznost s hutí tišnovskou (a to až nápadnou a pravděpodobně nikoli náhodnou), pak mauzoleum je již výtvarně opřeno o jiné vzory. Münzerová uvádí (Münzer, Z.: Das Agneskloster in der Prager Altstadt, Würzburg, 1930), že podle Birnbauma přichází do Čech za Václava I. gotika z Německa spolu s kolonisty. V tvarosloví mauzolea se ukazuje veliká hmotnost, ale malá propracovanost v porovnání s Isle de France. Je spíše blízké tzv. německému přechodnému stylu, který je ovlivněn jak Isle de France, tak i Burgundskem. Vlvy Isle de France spatřuje Birnbaum u mauzolea v řešení svazkových pilířů v chóru, prstenců, v profilaci okenních kružeb a žeber, které upomínají na katedrálu v Laonu atd. Na druhé straně tu jsou i patrné vlivy zprostředkování přes Německo. Důkazem toho jsou svazkové pilíře nesahající až k podlaze, ale pouze do středu zdi a vycházející z hlavic jednoduchých přípor nebo konzol, jak je tomu například v Limburku, který je nejvíce ovlivněn Laonem. Pro mauzoleum v pražském klášteře klarisek však nenacházíme žádný typologický vzor v tehdejší architektuře německé, ani nelze s určitostí určit školu, která by byla jednoznačně ovlivnila tuto stavbu. Můžeme se proto právem domnívat, že jde o dílo poučeného eklektika. K tomu lze dodat, že vlastní typ, který ovlivnil stavbu, bychom snad našli v architektuře Isle de France, nejspíš pak by to mohla být Sainte Chapelle, která byla dostavěna v roce 1248. Je pozoruhodné, že například kružby v oknech této stavby i pražského mauzolea vykazují nápadnou podobnost. Také výjimečnost obou staveb, byť každá z nich měla poněkud jiné poslání, je typologicky sblížuje. Rozdíl je jistě hlavně v dotažení pražské architektury, která zůstává pařížské „lanterne“ mnoho dlužna.

Mylná je domněnka Soukupové-Benákové, že vzorem pro pražské mauzoleum byla stavba v Trzebnici, kde byla pohřbena sv. Jadwiga (Soukupová-Benáková, H.: Přemyslovské mauzoleum, Umění 1976, s. 205, 206). Naopak tato stavba je jistě pozdější než pražská, a to nejen s ohledem na datum jejího vzniku (1267–1278), ale i proto, že celá její architektura je již daleko pokročilejší než v Anežském klášteře, hlavně pokud jde o tvarování přípor, jejichž profilace je již spojitá.